

**Mövzu 6. AZƏRBAYCANDA XİLAFƏT AĞALIĞI VƏ ONA
QARŞI MÜBARİZƏ
(ardı)**

Xilafətin torpaq və vergi siyasəti

Xilafət dövründə beş torpaq sahibliyi mövcud olmuşdur. 1.Sultan (xəlifə) mülkləri, 2.İqta, 3.Mülk, 4.Vəqf, 5. İcma. Bu torpaq bölgüsünə baxmayaraq Xilafətin bütün torpaqlarının ali mülkiyyətçisi dövlətin dini başçısı olan xəlifə idi. Ələ keçirilən ölkələrin torpaqları xərac torpaqları adlanırdı və mərkəzi divanda qeydə alınırdı. Həmin torpaqlardan gələn gəlir xəlifənin xəzinəsinə daxil olurdu. Xəlifə və ya sultan torpaqları mahiyyətinə görə dövlət (divan) torpaq bölməsinə yaxın idi.

Xilafətin sosial-iqtisadi quruluşunda iqta torpaqları çox mühüm rol oynayırdı. Çünki hakim zümrə, mülki və hərbi məmurlar və hərbi qulluqçular bu torpaqların gəlirləri hesabına saxlanılırdı. Xəlifə tərəfindən vəzifəyə qoyulan məmurlara verilən şəxsi iqtalar müvəqqəti olub, vəzifə müddəti bitdikdə geri alınırdı. Adətən hərbiçilərə verilən icarə iqtaları da eyni səciyyə daşıyırdı; bir qayda olaraq irsən keçmirdi. Xilafət qarşısında çox böyük xidmət göstərən şəxslərə verilən xüsusi (xass) iqtaların sahibləri çox böyük səlahiyyətlərə malik olurdular və bu iqta növü irsən ötürülə bilərdi. Belə iqtalar həm də ərazicə çox böyük olurdu. Xəlifə Mötəsim Babək hərəkətini yatırdığına görə türk sərkərdəsi Afşinə Azərbaycan, Aran və Ərməniyyəni iqta vermişdi.

Xilafətdə mülk torpaqları xəlifə iqtaları, bataqlıqların qurudularaq əkinə yararlı hala salınması və xəlifə mülklərinin (dövlət torpağı) satın alınması hesabına yaranırdı. Xilafətə qədər Azərbaycan əyanlarının ixtiyarında olan xüsusi torpaqlar da indi mülk adlanırdı. Mülk torpaqlarını alıb-satmaq, bağışlamaq və varislərə ötürmək olardı. Bu torpaq sahibliyinə görə hərbi xidmət göstərilməsi məcburi deyildi.

Xilafət dövründə Azərbaycanda geniş vəqf torpaqları mövcud idi. Vəqf torpaqlarının gəliri hesabına müqəddəs sayılan şəhərlər, müxtəlif dini müəssisələr (məscidlər, mədrəsələr və s.) saxlanılırdı. Azərbaycanda olan bəzi hərbi qüvvələrin əsgərlərinin – qazilərin də xərci vəqf torpaqlarının gəlirindən ödənilirdi. VIII-IX əsrlərdə Şirvanın (Bakının) neft və duz mədənləri Dərbənd əhalisinə, əslində buradakı ərəb qarnizonuna vəqf edilmişdi. Ümumiyyətlə, müsəlman ruhani idarəsinin ixtiyarında olan vəqf torpaqlarından xəzinə üçün heç bir xərac yığılmırdı. Vəqf torpaqlarının alqı-satqısı da qadağan idi.

Kəndlərdə əhaliyə məxsus olan torpaqlar, otlaq və biçənəklər icma torpaqları adlanırdı və bunlardan hökmən xəzinəyə xərac ödənilirdi.

Ərəblər Azərbaycanı işğal edəndən sonra ilk vaxtlar əvvəlki vergi sistemini saxlamışdılar. Əməvilərə qədər ərəblər Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində vergilərin ümumi miqdarını təyin edir, ancaq onun adambaşına bölgüsü işinə qarışmırdılar. Məhəmməd Peyğəmbərdən (Ə) sonra hakimiyyətdə olmuş və adı islam dünyasında müqəddəs tutulan 4 xəlifədən biri Həzrəti Əli ərəb hakimlərindən birinə yazdığı məktubda «xərac toplanmasına deyil, torpağın becərilməsinə diqqət yetirilməsini» əmr etmişdir. Əks halda «ölkə var-yoxdan çıxar, xalq qırılıb tükənərdi».

Əməvilər dövrünün digər xüsusiyyəti vergilərin Sasani dövrünə nisbətən bir neçə dəfə az olmasındadır. Əsas torpaq vergisi xərac olsa da, Azərbaycanın Aran bölgəsinin xristian əhalisi xəracla yanaşı, cizyə vergisi də ödəyirdi. Müsəlmanlardan alınan xərac məhsulun onda bir hissəsini təşkil edirdi və uşr adlanırdı. Qeyri-müsəlmanları dinə gətirmək üçün torpaq vergisi onlardan 2 dəfə çox alınırdı. Əməvilərin dövründə (661-750) vergi siyasətində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 725/26-cı ildə Azərbaycanda və Aranda əhali, torpaq, mal-qara və hər cür əmlak yenidən siyahıya alındı. Bu zaman daha çox xərac vergisinin yığılmasına diqqət yetirilsə də, əhali üzərinə, sənətkarlıq məhsullarına, nigah bağlanmasına görə də vergilər qoyuldu. Əvvəlki dövrün vergilərindən olan novruz hədiyyəsi bərpa edildi, rahiblərin də üzərinə cizyə vergisi qoyuldu. Əməvilərin vergi siyasəti təkcə yoxsulları deyil, Aranın bir çox əyan və varlı adamlarını da dilənçi kökünə saldı və bir çox fəlakətlərə səbəb oldu. Xalqımız ağır zülmədən inləyirdi və dözülməz fəlakətlərdən xilas yolu da görünmürdü. M.Kalankatlının yazdığı kimi, vergi siyahıyaalması insanları və bütün ölkəni köləlik boyunduruğu altına saldı və 727-ci ildə dəhşətli aclıq baş verdi.

750-ci ildə Əməvilər sülaləsini yixaraq siyasi səhnəyə çıxan Abbasilərin Azərbaycandakı sosial-iqtisadi siyasətində etdikləri əsas dəyişiklik mövliya adlanan yerli əyanlar zümrəsinə arxalanmağa başlanmasından ibarətdir. Abbasilər yerli əyanlara ərəblərlə eyni hüquq verməsələr də, əhalinin idarə edilməsində onlardan bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Abbasilərin dövründə xərac torpağın əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq sahəsinə görə nəqd pulla alınırdı. Vergilərin nəqd pulla tələb edilməsi Azərbaycanda gümüş və qızılı tamamilə tükəndirmişdi. Xəlifə əl Mənsur (754-755) hətta ölümlərə görə də vergi tələb edirdi. Ona «pulun atası» ləqəbini vermişdilər. Mənbələrə görə «o, pulu allahdan çox istəyirdi». Xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809)

Azərbaycanın və Aranın əhalisindən alınan vergilərin miqdarı hədsiz dərəcədə artırıldı. Azərbaycandan ildə 4 milyon dirhəm, Muğandan 3 milyon dirhəm vergi toplanılırdı. Vergi zülmündən qaçan və ya şəhərə köçənlərin mülkiyyəti ərəb və yerli əyanlar tərəfindən mənimsənilirdi. Bu dövrdə xərəcə və digər vergiləri ödəyə bilməyənləri döyür, qızmar günəş altında saxlayır, başlarına yağ tökür, arvad-uşaqlarını qula çevirir, inəyini, davarını - ələ keçən nəyi var idisə, zorla alıb-aparırdılar. Mənbələrdə vergilərin iltizama verilməsi, iltizamçıların lazımi məbləğdən artıq pul və vergi yığmaq üçün rəiyyətlə rəhimsiz rəftarı haqqında da məlumatlara rast gəlinir.

Xilafət dövründə Azərbaycan əhalisi xüms və zəkat vergisi də ödəyirdi. Xüms yeni əmlakdan, neft, duz, filiz mədənlərindən və dəniz nemətlərindən ödənilirdi. Zəkat vergisi əmlakın onda birindən az hissəsini təşkil edirdi.

Azərbaycanda Xilafət ağalığına qarşı üsyanlar.

Babəkin başçılığı ilə azadlıq müharibəsi

Xilafətin Azərbaycanda həyata keçirdiyi köçürmə, torpaq və vergi siyasəti xalqımızın bütün təbəqələrinin mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Xilafətin ağır və soyğunçu vergi sistemi şəraitində kəndlilərin və sənətkarların var- yoxu bütün vasitələrlə əllərindən alınırı. Bu zaman onların sərbəst və təhlükəsiz yaşaması üçün hər hansı bir təminatdan danışmağa da dəyməzdi. Vergilərin ağırlığından daha çox, onların yığılması eybəcər xarakter almışdı. Ən barbar-boyundan daş asmaq, hətta səhəng asmaq, döymək, Azərbaycan kəndlilərini uluc-«qanmaz» adlandırmaq, ailəsini qul edib əlindən almaq kimi üsullardan istifadə edilməsi xalqımızda ərəblərə qarşı dərin nifrət hissi yaradırdı. Eyni zamanda varlı adamlarımızı, əsil-nəcabət sahibi olan əyanlarımızı da ərəblər hüquqsuz vəziyyətə salır, yaşayış vasitəsi olan torpaq və digər əmlaklardan məhrum edir, inzibati və sosial hüquqlarını məhdudlaşdırır, onlara qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yeridirdilər. Mövlə dedikləri əyanlara təhqiramiz münasibət göstərərək bəzən onları «itə» bənzədirdilər. Bütün bunlar təbii ki, VIII əsrdə ərəblərə qarşı Azərbaycanda üsyan və çıxışların başlanmasına gətirib çıxarmalı idi. VIII əsrin ortalarında ərəb ağalığına qarşı güclü xalq narazılığı üsyanlara çevrildi. 748-ci ildə yerli əyan İbni Səfvanın başçılığı ilə Beyləqanda başlanmış üsyan tezliklə Ərdəbilə və Bərdəyə yayıldı. Üsyanda demək olar ki, xalqın bütün təbəqələri iştirak edirdi. Üsyançılar Bərdədəki ərəb qarnizonunu məhv edərək Xilafətin buradakı canişinini də öldürdülər. Əməvilərin göndərdiyi cəza ordusu məğlubiyyətə uğradı. Əməviləri əvəz edən Abbasilər üsyanı amansızlıqla yatıraraq üsyançılara divan tutdular. 752-ci ildə Şəmkirdə, VIII əsrin 90-cı illərində Ərdəbil, Şirvan

və Aranda baş vermiş üsyanlar da böyük ordu göndərilməsi hesabına amansızlıqla yatırıldı.

Ərəb qaynaqlarında Xilafətə qarşı baş vermiş ən böyük azadlıq mübarizəsi «xürrəmilər» in çıxışları hesab olunur. Təbəriyə görə, bu hərəkət 778-ci ildə başlamışdır. Xürrəmilərin 808-ci ildə baş vermiş ikinci çıxışı Harun ər-Rəşidin göndərdiyi 10 minlik ərəb ordusu tərəfindən məğlubiyyətə uğradı.

Tarixdə «xürrəm» anlayışı müxtəlif cür şərh olunur. Bir çox alimlər doğru olaraq bu anlayışı od, günəşlə bağlayırlar. Azərbaycan filosofu Şihabəddin Sührəbərdi xürrəminin «mənəvi, ilahi işıq» bildirdiyini yazmışdır. Bəzi ərəb müəllifləri xürrəmi anlayışının daha çox «əyyaş, əhlikəf, əxlaqsız» çalarında işlətməyə üstünlük vermişlər. Bunu təbii hesab etmək lazımdır, çünki Xilafət xürrəmilərin qatı düşməni olduğundan Ərəb alimləri öz dövlətlərinin siyasi mövqeyindən çıxış edirdilər. Xürrəmiləri dinsiz, əyyaş adlandırmaqla onlar ərəb ağalığına düşmən kəsilən bu qəhrəman və azadlıqsevər insanları gözdən salmağa çalışır və Xilafətin azadlıq hərəkətinə divan tutmasına bu yolla haqq qazandırırdılar. Belə bir sual yaranır. Necə oldu ki, bu «sərxoş, əyyaş, dinsiz» adamlar böyük bir mütəşəkkil qüvvəyə çevrilərək tək elə Babəkin başçılığı altında ərəblərin nizami ordularına qarşı qəhrəmanlıqla mücadilə vermiş, müqavimət göstərərək duruş gətirə bildilər? Ərəb ideoloqlarına Babəkin ətrafında azadlıq uğrunda mübarizə üçün toplanmış bütün qüvvələrin əvvəlcədən mənfi obrazlarını yaratdıqları xürrəmi kimi vermək daha sərfəli idi. Bu zaman xürrəmilər islam dininin də düşməni hesab edilir və müsəlman olan Xilafət döyüşçülərində azadlıq mübarizəsi aparan xalqa qarşı nifrət hissi aşılamaq çox asan başa gəlirdi. 816-cı ildən Xilafət ağalığına qarşı azadlıq uğrunda böyük bir hərəkətə başçılıq edən Babək üçün kimin hansı dinə mənsub olması deyil, kimin tərəfində durması daha vacib idi. Ərəblərdən narazı olan bütün qüvvələr Babəkin ətrafına toplanmışdı. Mənbələrə görə, Babək sayı 300 min nəfərdən çox olan böyük bir qüvvəyə malik idi. Babək müsəlmanları da, xürrəmiləri də, xristianları da bir bayraq altında birləşdirərək Xilafətə qarşı 20 ildən artıq müddətdə fasiləsiz olaraq savaş aparmışdır.

Ərəb qaynaqlarına görə, 816-cı ildə xürrəmilərin başçısı Cavidanın ölümündən sonra Babək «Azərbaycan vilayətinin Bəzzəyn dağında meydana çıxdı və onun tərəfdarlarının sayı artdı...». Ərəb müəllifi Əbu Dulafın yazdığına görə, Abbasilər öz bayraqlarını qara rəngə boyadıqları kimi, xürrəmilər də qırmızı rəngə boyamışdılar. Məsudinin əsərində «Babəkin ölkəsi» dedikdə «Bəzz, Azərbaycan, Arran və Beyləqan» nəzərdə tutulmuşdur.

Xilafət Babəkin başladığı azadlıq müharibəsinin bu qədər geniş miqyas alacağını ilk vaxtlar dərk etmədiyindən ona qarşı Azərbaycandakı hərbi dəstələrdən və qarnizonlardan istifadə edirdi, ancaq uğur qazana bilmirdi. Babəkin qoşunlarının böyük qələbələr hesabına geniş əraziləri ərəblərdən azad etməsi xəlifə Məmunu 819-cu ildə Babəkə qarşı nizami ordu göndərməyə vadar etdi. Ancaq bu ordu əzildi. 822-ci ildə Babəkə qarşı İsa ibn Məhəmmədin başçılığı ilə göndərilmiş ərəb ordusu Bərdə yaxınlığındakı döyüşdə darmadağın edildi və ərəb sərkərdəsi öldürüldü. 823/24-cü ildə Babək yeni bir ərəb ordusunu da əzdi, ordu başçısı Əhməd əsir götürdü. Bu qələbə nəticəsində Babək Bərdə, Ərdəbil, Naxçıvan, Beyləqan və Şirvanı tamamilə azad edərək öz silahdaşı Rüstəmi Azərbaycanın şimal torpaqlarına-Arana hakim təyin etdi. Babək 829-cu ildə ərəblərin görkəmli sərkərdəsi Məhəmməd ət-Tusinin başçılığı altında olan 150 minlik ordunu hərbi hiylə işlədərək Marağa yaxınlığında Həşdadsər adlanan dağ dərəsinə çəkib, pusqudan ağır zərbələr endirdi. Nəticədə 30 min ərəb döyüşçüsü məhv edildi və sərkərdə öldürüldü. 829/830-cu ildə Babək xilafətin daha bir ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratdı. Babək ən böyük qələbəsini 830-cu ildə baş vermiş Həmədan döyüşündə qazandı. Şəhər ələ keçirildi. Abbasilərin paytaxtı Bağdadı Mərkəzi Asiya və Qafqazla bağlayan çox mühüm strateji yol Babəkin əlinə keçdi. Bu qələbə nəticəsində Azərbaycanın bütün torpaqları ərəblərdən təmizləndi və Vətənimiz müvəqqəti də olsa, xilafətin əsarəti altından çıxdı.

Xəlifə ordularının dalbadal ağır məğlubiyyətə uğradılması, Azərbaycan kimi çox mühüm ərazinin itirilməsi, Babəkin qələbələrinin digər bölgələrdə də xalqların azadlıq hərəkatını gücləndirməsi xəlifə Məmunu bərk qorxuya saldı. Məsudi yazırdı: «Babək hərəkatı elə bir əzəmətli həddə çatdı ki, onun təsiri və qoşunlarının sayı o qədər çoxaldı ki, az qaldı Abbasilər səltənəti məhv olsun». Təsədüfə deyil ki, 833-cü ildə ölüm ayağında olan xəlifə Məmun varisi və qardaşı olan əl- Mötəsimə bütün gücünü xürrəmilərə qarşı yönəltməyi vəsiyyət etmişdi. Vəsiyyətnamədə deyilirdi: «Xürrəmilərə qarşı müharibəyə qətiyyətli və rəhimsiz bir adam göndər, ona səbrlə pul, silah, atlı və piyada qoşunla kömək et. Əgər müharibə uzun çəksə, sən özün yaxın və sədaqət adamlarınla onların üstünə get». Göründüyü kimi, yeni xəlifə Möhtəsimin dövlət işlərində birinci dərəcəli vəzifəsi Babəki sıradan çıxartmaqdan ibarət idi. Xəlifə Möhtəsim böyük xərc və güc hesabına Babəklə müharibənin gedişində dönüş yarada bildi. 833-cü ildə baş vermiş II Həmədan döyüşündə Babək böyük itki verərək ağır məğlubiyyətə uğradı. Mənbələrdə onun itkisi azı 60 min nəfər göstərilir. Xəlifə Misirdə Bizansla müharibədə ad qazanmış çox istedadlı sərkərdə,

türk Afşin Heydər ibn Kavusu Babəkə qarşı vuruşan bütün qoşunların baş komandanı təyin edərək müharibə üçün ondan heç bir vəsaiti əsirgəmədi. Afşin ata mindiyi hər gün üçün 10 min dirhəm, döyüş aparmadığı hər gün üçün isə 5 min dirhəm alırdı. Afşinin ordusu arasы kəsilmədən silah-sursatla təmin olunurdu. Mənbələrə görə, təkcə 837-ci ildə xəlifə Babəklə müharibəyə 1 milyon dirhəm pul xərcləmişdi.

Afşin ilk növbədə orduda ciddi intizam yaratdı. Öz qərərgahını Bəzzə yaxın olan Bərzəndə köçürtdü, yolları və Babəkin dağıtdığı qalaları təmir etdirdi. Babəkin qalaları, Bəzzeyn ölkəsinin yolları, dağ keçidləri və hərbi qüvvələri haqqında kəşfiyyat məlumatlarını toplamağa başladı.

Buna baxmayaraq Afşinin əmrindən çıxıb, Babəkə qarşı 836-cı ildə döyüşə girən türk sərkərdəsi Buğa Həşdadsar dağı yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğradı. Buğa qaçmaqla canını qurtara bildi. Xürrəmilər bütün ərəb ordugahını, pul və silahları ələ keçirdi.

837-ci ildə Babəkin ərəblərlə son döyüşü Bəzzdə baş verdi. Ərəblər od püskürən və mühasirə qurğularından istifadə edərək amansız döyüşlərdən sonra Bəzz şəhərini ələ keçirdilər. İstilaçılar üç gün ərzində şəhərdə nə vardısıa dağıtdılar və yandırdılar. Mənbələrə görə buradakı bir ev, bir qala da salamat qalmadı. Bəzz döyüşündən sonra xəlifədən Babəkə aman verilməsi haqqında qızıl möhürlü məktub gəldi. Ancaq Babək bu təklifi qətiyyətlə rədd etdi. Babəkin əsir alınmış böyük oğlu da ona məktub göndərərək atasını aman almaq üçün geri qayıtmağa çağırırdı. Babək Möhtəsimin aman haqqında məktubunu açmadan geri qaytarmış və oğluna belə yazmışdı: «Əgər sən mənim ardımca gəlsəydin, öz sülalənin varisi olardın və vərəsəlik sənə keçərdi... Ola bilər bu gündən sonra mən çox yaşamayım, lakin şah, məlik adı üstümdə qalır... Bircə gün rəhbər (ağa) kimi yaşamaq, 40 il zillətlə qul olmaqdan yaxşıdır».

Babək bir neçə mühafizəçisi, qardaşı və anası ilə birlikdə müttəfiqi olan Bizansdan kömək almaq üçün yolüstü Aqvanın Şəki vilayətinə gəldi. Ancaq burada Babək köhnə müttəfiqi Səhl ibn Smbat tərəfindən ərəblərə təhvil verildi. Babək onu ərəblərə satmış Səhlə üzünü tutaraq belə demişdir:

«Olmaya sən məni yəhudilərə (ərəblərə) cüzi bir pula satmısan? Pul istəyirdinsə, məndən istəyəydin və mən sənə onlardan da çox pul verərdim.

Ərəb sərkərdəsi Afşinin **Azərbaycan torpağında** son istəyin nədir? -sualına Babək «mən öz şəhərimə baxmaq istəyirəm» cavabını verdi. Bəzz şəhəri ilə vidalaşdıqdan sonra Babək Bağdad yaxınlığındakı Səmərra şəhərinə göndərildi. Bütün xilafəti qorxuya salan

Babəkin şəxsiyyətinə xəlifə sarayında maraq o qədər güclü idi ki, mənbələrə görə xəlifə Mötəsim paltarını dəyişmiş halda Babəkin yerləşdiyi qəsəə gəlib ona baxıb geri qayıtmışdı. Xəlifə göstəriş vermişdi ki, Babəki edama apararkən hamının görməsi üçün onu filə mindirsinlər.

Babəkin həyatı və fəaliyyəti kimi onun edam zamanı göstərdiyi dözümlülük və qəhrəmanlıq da hamını heyretə salmışdı. Maraqlıdır ki, edamdan qabaq xəlifə Mötəsim Babəkə demişdi: «Ey Babək, sən heç kəsin görə bilmədiyi bir işi görmüsən. İndi də o qədər dözməlisən ki, kimsə elə dözə bilməmişdir». Həqiqətən də Babək dəhşətli edam zamanı böyük dözümlülük göstərmiş, sağ əli kəsilərkən üzünü ona görə qana boyamışdı ki, qanının axması nəticəsində üzünün saralmasının səbəbini xəlifə qorxması ilə əlaqələndirməsin. Babəkin edam zamanı göstərdiyi dözümlülük və mətanət xəlifəni də heyretə salmışdı. Xəlifə demişdi: «onun gördüyü işlər (günahlar) bağışlanmalı olsa idi, tək elə bu üstünlüyünə görə yaşamağa layiq olardı». Edamdan sonra Babəkin başı əhalini qorxutmaq üçün Xorasana göndərilmiş, bədəni isə Səmərrada asılmışdı. Əl Müqəddəsi yazırdı ki, «Babəkin üzərində qazanılmış qələbə İslam aləmində ən böyük qələbə idi, onun əsir alındığı gün isə müsəlmanların bayram günü oldu».

Babəkin başçılığı ilə Xilafətə qarşı aparılmış azadlıq müharibəsi tariximizin ən parlaq səhifələrindən biridir. Babək üç qitədə yerləşən böyük bir dövlətlə 20 illik savaşda düşmənin 225 mindən çox əsgərini və çoxlu ərəb sərkərdəsini məhv etmişdi. Bu itkilər Xilafəti dərinlən sarsıdaraq zəiflətmişdi. Babəkin apardığı savaş IX əsrin II yarısında Azərbaycan torpaqlarının Xilafətin əsarəti altından qurtulması üçün bir zəmin hazırlamış və siyasi oyanişımıza təkan vermişdi.